

Yarkent'ten Bedehşan'a Elçilik Raporu (1763 Tarihli)

Mihrigül Helil*
(Pekin)

Özet: Pekin'deki Çin Birinci Tarih Arşivi'nde Qing dönemine ait çok sayıda Uygurca resmi belge bulunmaktadır. Bu koleksiyonda yerel yetkililer tarafından Pekin'deki saraya gönderilen birçok rapor yer almaktadır. Yerel yetkililer kendi raporlarının sonunda, raporun içeriğine ilişkin birinci elden orijinal belgeyi ve onun Mançu diline çevirisini de ekleyip Pekin'e gönderirlerdi. 1763 tarihli, Yarkent'ten Bedehşan'a giden elçilik heyetinin raporu da Mançu yetkililerin ilavesi ve genel çevirisiyle beraber Pekin'e yollanmıştır. Qing Hanedanı ile Bedehşan arasındaki ilişkinin bizzat tanığı olan ve günümüze kadar ulaşan bu belgeyi ortaya çıkarmak ve üzerinde analiz yapmak gerekmektedir. Bu makalede, esas olarak bu belgeyi kullanmakla beraber tarihi arka planı da dikkate alarak dil ve tarih bilimi bakımından açıklamalar yapmaya çalışacağız.

Anahtar sözcükler: Bedehşan, Qing Hanedanı, elçilik heyeti, 18. yüzyıl Uygurcası, Mançuca

Abstract: An Embassy report from Yarkent to Badakhshan in 1763

A large number of Uyghur administrative documents belonging to the Qing period are stored at the First Historical Archive of China in Beijing. The collection contains a large number of reports sent to the Beijing by local officials. At the end of their reports, the local authorities would send the original first-hand files to Beijing, including a translation into Manchu. The 1763 report of the embassy

---

* Institute of Ethnology and Anthropology, Chinese Academy of Social Sciences, mireguli@cass.org.cn; ORCID ID: 0000-0003-4666-0576.

Received: 05.12..2023; **Accepted:** 31.12.2023; **Published:** 31.12.2023

<https://doi.org/10.46614/ijous.1400464>

mission from Yarkent to Badakhshan was also sent to Beijing, with some additions by Manchu officials and a general translation. The study of these documents, which are preserved as witnesses of the relationship between the Qing Dynasty and Badakhshan, provides valuable information for linguists as well as historians. In this paper, mainly on the basis of these documents, we provide some additional explanation, considering the features of the documents and their historical background.

Keywords: Badakhshan, Qing Dynasty, Embassy Delegation, Eighteenth-Century of Uyghur Language, Manchu

Giriş

18. yüzyılın ortalarında Qing Hanedanı'nın Altışehir Bölgesi'ni geri almasıyla, bölgede Çin-Mançu tarzı Uygurca resmi yazışma geleneği ortaya çıkmaya başladı. Eskiden bölgede yaygın olan resmi yazışma geleneğinin aksine yeni oluşmakta olan bu resmi yazışma geleneği, üslup bakımından Mançuca belgeleri taklit etmişse de bu belgeler dil bakımından daha yalın, günlük kullanıma daha yakın bir dille yazılmıştır. Çin Birinci Tarih Arşivi Uygurlardan kalma 18. yüzyıla ait birçok resmî yazışma belgesini barındırmaktadır.

Bu birkaç sene içerisinde Çin Birinci Tarih Arşivi'nde korunmakta olan belgeler üzerinde yaptığımız araştırmalar sonucunda, Qing Hanedanı ile komşu memleketler arasında gerçekleşen diplomatik ilişkileri yansıtan bazı belgeleri tespit ettik. Bunlardan tespit ettiklerimiz arasında olan 1763 tarihli Yarkent'ten Bedehşan'a gönderilen heyetin hazırladığı raporun Uygur dilindeki asıl belgesi ve onun Mançu diline genel çevirisi çalışmamızın konusudur.

1. Bedehşan-Çitral Tartışmaları

Ekim 1759'da Fude komutasındaki Qing ordusu isyancı Hocaları yakalamak için Pamir Bölgesi'ndeki Yeşil Nur Gölü'ne kadar gitti. Ocak 1760'da Bedehşan Beyliği'nin gönderdiği elçilik heyeti başkent Pekin'e ulaştı. Böylelikle Qing yönetimi ile Pamir Bölgesi arasındaki ilişki resmi olarak başlamış oldu.

Qing kuvvetleri Pamir Bölgesi'ne gelmeden önce bu bölgedeki Bedehşan, Bolor, Şuğnan, Vahan gibi yerli yönetimler barış tesis

edemiyorlardı. 1759 tarihinde Qing Hanedanı'nın Altışehir Bölgesi'nde kendi düzenini kurmasıyla Yarkent'teki Qing yetkilileri bahsi geçen yönetimlerin dengesini korumada önemli rol oynamaya başladı. Yönetimler arasındaki ihtilaflar genelde askerî vakalardı. Mesela bunlardan saldırıya uğrayan taraf Yarkent'e görevlilerinden birini gönderir, yardım isterdi. Yarkent'teki Qing yetkilileri de bu meseleleri çözüme kavuşturmak için emirler verir, böylece bölgede düzen sağlanırdı.

Pamir Bölgesi'nde bahsi geçen yönetimlerden en kuvvetli olanı Bedeşşan Beyliği'di. Cungarlardan Galdan Serin (1727-1745) döneminde Bedeşşan Beyi Mirza Nibat; Cungar kuvvetlerinden 20 bin askerin yardımıyla Kunduz, Talgan ve İmanlara saldırı gerçekleştirmişti. Bedeşşan bu zamanlarda hem Cungarlar hem de Afganlar ile temasta bulunabildiği için bölgedeki zengin memleketlerden biri hâline gelmişti. Bu arada döneminin Bedeşşan Beyi Sultanşah, isyancı Hocaları yok etmiş, böylelikle Qing hanedanı için büyük hizmette bulunmuş sayılırdı. O da bundan yararlanarak bölgede kendi otoritesini genişletmek istedi. Bedeşşan ve Bolor Beylikleri arasında uzun süre devam eden ihtilafların da çıkış noktası bunlardı. Bolor, Bedeşşan'ın güneydoğu tarafında yer alan memleketti. Bedeşşan'dan hemen sonra Bolor da Qing Hanedanı'na tâbiliğini bildirmiş ve Pekin'e elçilik heyeti göndermişti. Qing yetkilileri nazarınca Bedeşşan ve Bolor, Batı Pamir Bölgesi'ndeki güçlü yönetimlendendi. Çağdaş araştırmalarda dikkati çeken "Qing yetkililerinin Bolor diye adlandırdığı beyliği tanımlamak" hâlen tartışmaların sürdüğü bir konudur. Brophy'a (2014: 333) göre Bolor, Kuzey Çitral'a karşılık gelmeliydi; Ma Zimu'ya (2019: 71) göre ise Çitral, Bolor'a bağlı olan memleketti. Ancak Sultanşah'ın 1763 senesinde Yarkent'teki Aliha Amban Şincü'ya 新柱 gönderdiği Farsça mektupta (Sultanşah'ın kardeşi) Şah Abdülkadir için saldırı gerçekleştirdiği memleketten hep Çitral olarak bahsettiği, bir yıl sonra (1764) gönderdiği Farsça mektupta ise aynı bölgeyi Bolor olarak adlandırdığı anlaşılmaktadır:

شاه عبدالقادر که الحال بدولت خاقانی در چترار نشسته است در رحم مادر از دست خونداران و دشمنان خلاص یافته در نزد ما چو پسر تغای ما میشود. پسر شاه محمود است، ملک چترار ملک هفت بابای اوست. کسی دیگر را در ملک او کاری نیست.

"İmparatorun ihsanıyla şu anda Çitral'da ikamet eden Şah Abdülkadir annesinin karnındayken (Şah Huşamed'in baskınından) düşmanın elinden kurtulabilmişti. Sarayımda şahsım için öz yeğenim gibi oldu. O, Şah Mahmud'un oğludur, Çitral Beyliği onun 'yedi atasının'

arazisidir ve başka hiç kimse onun toprakları üzerinde hak iddia edemez.” (Brophy 2014: 355).

چنانچه پارسال بعرض ملازمان رسانیده بودیم که بلور خانه و یرت شاه عبدالقادر میباشد بدولت ملازمان رفته گرفته شاه عبدالقادر را شنیده وطن کرده بودیم.

“Geçen yıl yetkililere bildirdiğim gibi Bolor arazisi Şah Abdülkadir'in atalarının toprağıdır. Lütfunuz sayesinde orayı ele geçirebildim Şah Abdülkadir'i bölgenin başına getirdim.” (Brophy 2014: 357).

Bu mektuplardan anlaşılacağı üzere Sultañşah'a göre Çitral (ya da Bolor) dayısı Şah Mahmud'un toprağıydı ve Şah Mahmud'un oğlu olan Şah Abdülkadir'in yönetimine verilmeliydi. Bu sebepten Sultañşah 1762 senesinde Çitral'a baskın yapıp burayı Şah Huşamad'ın elinden aldı. Sultañşah'a göre sadece Varşgum ve Mastuc adındaki kaleler Şah Huşamed'in topraklarıydı:

لكين آنچه ملكى كه از خوش آمدست بخود وى است ورشگوم نام ملك، مستوح نام ملك قلعه دارد بخوت اوست.

“(Huşamed'in) Warşgum ve Mastuc adlı kaleleri var, bu topraklar ona aittir ve biz de bu durumu uzun zamandır kabul etmekteyiz.” (Brophy 2014: 356).

Ma Zimu (2019: 74) Çitral Bölgesi idaresinin Raees, Katoor ve Khushwakhte ailelerinin elinde olduğunu düşünerek, Sultañşah'ın iddia ettiği gibi Çitral'ın Sultañşah'ın dayısı Şah Mahmud'un toprağı olduğu fikrine katılmaz.

Qing yetkililerine göre evvelce bu toprakların sahibinin kim olup olmadığını bir önemi yoktu, önemli olan o anki düzenin korunmasıydı. Bu sebepten Qing yetkilileri Batı Pamir Bölgesi'ne uyguladıkları politikalarında buradaki küçük beyliklerin arasındaki güç dengesini korumayı hedeflemişlerdir.

2 Aralık 1762'de (Qianlong Saltanat Dönemi'nin 27. Senesinin 10. Ayı 17. Günü) Bolor Beyi Şah Huşamed'in küçük kardeşi Şah Abdullah ve Haydar Beg ile Yarkent'e gönderdiği mektubunda şunlar kayıtlıdır:

duleke aniya sultanša cooha gaiñi mini nukte be cuwangname durime tabcilaha be ... sultanša ere aniya geli encu jugün deri cooha gaimi jifi. şahuşamet mini ahvn-i duin jui be gemu wañi. mini hoton de jidere siden-i ududu nukte be gemu susunggiyame tabcilaha. ne şahuşamet mini tehe hoton be gahabi. ne bi umesi gacilabuha ofi. mini deo şabdula aidar

bek sebe. jiyanggiyün-i kesi isibume aitubure cooha emu gargan bure be baima takūraha.

“(Sultanşah) geçen sene benim yaylama asker gönderip talan etmişti ... Sultanşah bu sene başka yoldan askerleriyle tekrar saldırı gerçekleştirdi. Sultanşah, şahsım’ın (yani Şah Huşamed’in) kardeşinin dört oğlunu öldürdü ve çok sayıda şehrimi yağmaladı. Şu an şahsım Şah Huşamed perişan halde olduğum için küçük kardeşim Şah Abdullah ile Hayder Begleri şahsınız Cangcung’lara gönderdim, asker gönderip beni kurtarmanızı diliyorum.” (Ma 2019: 80).

Elçilerden Şah Abdullah Yarkent’deki Qing yetkililerinden olan Şincü ile İmin Hoca’ya olayın detaylarını daha ayrıntılı şekilde şöyle anlatıyor:

“Kardeşim Ayangsa dört oğluyla Çitral’da kalıyordu, Sultanşah Çitral’a asker gönderip onun dört oğlunu öldürdü. Çitral’daki beylerin ve kardeşim Memetşirip’in nereye kaçıp gittiklerini bilmiyoruz.” (Ma 2019: 81).

Qianlong Saltanat Dönemi 27. Senesinin 9. Ayında (17.10.1762-15.11.1762) Bedehşan Beyi Sultanşah, Ğaybnezer’i Yarkent’e elçi olarak gönderdi. Mektubunda kendisinin Çitral ile düşman olduğunu onlara saldırı gerçekleştireceğini, bu hususlarda sarayın kendisini sorgulamaması gerektiğini bildirdi.

4 Ocak 1763’te Yarkent’teki Qing yetkilileri Çitral hadiseleri hakkında Pekin’e ilk kez haber verdi. Bunlardan Yarkent’teki banshidachen (yaklaşık olarak vali idari görevidir) 辦事大臣 Şincü’nun saraya gönderdiği rapora göre, bu olay kesin bir şekilde halledilmezse bölgedeki düzen bozulurdu. Düzenin korunması amacıyla Sultanşah’a Bolor ile aralarında olan anlaşmazlığı çözmesi için sert bir dille emir verildi. Yarkent yetkilileri Hazineci Beg Salih’i Bedehşan’a göndererek, Sultanşah’a askerlerini Çitral’dan derhal geri çekmesini ve Çitral’dan ganimet olarak ele geçirdikleri esirleri ve hayvanları geri vermesini emretti. Eğer emre itaat etmezse hemen Bedehşan’a büyük orduyu gönderileceği böylelikle cezalandırılacağı bildirildi. Tam bu sırada Yarkent’te görevde olan İmin Hoca’da Sultanşah’a mektup gönderip iki Hoca’nın Bedehşan’da ikamet eden aile bireylerini göndermesini, böylece suçunu affettirebileceğini bildirdi. Olayları takiben Yarkent’teki yetkililer Sultanşah’ın emirlerini yerine getirmeme ihtimalini göz önünde

bulundurarak Bedehşan'a göndermek üzere Kırgız, Mançu, Solon ve Uygurlardan oluşan ordu toplayıp saldırı hazırlığı yaptılar (Ma 2019: 83).

Salih ve beraberindeki elçilik heyeti 1 Şubat 1763'te (Qianlong 27-12-19) Bedehşan'a ulaştı. Burada yapılan görüşmeler neticesinde Sultanaşah, görevlisi Mirza Endalib'i gönderip Hoca Burhaneddin'in kemiklerini, onun üç karısı ve üç çocuğunu teslim etti. Ancak Çitral olayında kendi düşüncesinde ısrar ederek "Göğün altındaki yaylaların hepsinin efendisi vardır, şahsım da Cangcung'un lütfuyla bu toprakları emrim altına aldım" diye cevap vermiştir. Elçilik heyeti 8 Şubat'ta Bedehşan'dan ayrılıp Bolor'a ulaştı ve oradan geçerek 9 Mart'ta (Qianlong 28-1-25) Yarkent'e döndü. Qianlong Han; Yarkent'teki yetkililerin asker gönderme fikrinde ısrar etmelerine rağmen Çitral olayının müzakere yoluyla çözülmesini istedi. Bu amaçta Salih ve beraberindekiler tekrar Bedehşan'a gönderildi. Heyet, 16 Nisan'da (Qianlong 28-3-4) Bedehşan'a ulaştı. İmin Hoca da Sultanaşah'a tekrar mektup gönderip dedi ki: "Çitral'ı geri iade etmezsen, Bedehşan'ı da kaybedersin, kendi canını da kurtaramazsın. Şahsın kendince bana 'baba' diye hitap ediyorsun ama sadece görünüşte bana saygı gösteriyorsun. Benim sözümü tutmalısın, Cangcung'un emrine göre bu olayı çözmelisin, bunlarda hiçbir eksiklik görülmemelidir, aksi takdirde benden herhangi bir istekte bulunmanın hiçbir anlamı olmayacaktır." (Ma 2019: 87). Bedehşan ile Yarkent arasındaki yolda kar yağdığı için Yarkent yetkililerinin gelişmeleri takip etmesi gecikmiştir (Ma 2019: 88). Yarkent'teki yetkililer elçilik heyetinin 5 Haziran'da (Qianlong 28-4-24) gönderdiği raporu ancak 17 Haziran'da (Qianlong 28-5-7) teslim alabilmiştir. Raporda, Sultanaşah'ın bütün emirleri yerine getirdiği, Çitral'ı geri verdiği, ganimet olarak ele geçirdiği esir ve hayvanları da geri verdiği bildirilmiştir. Böylelikle Çitral olayı sulh yoluyla çözülmüştür.

2. Elçilik Heyetinin Raporu

Çin Birinci Tarih Arşivi'nde muhafaza edilen Uygurca arşivlerin içinde Salih'in yukarıda adı geçen raporu mevcuttur. Elçilik heyetinin yaşananları anlatması bakımından bu rapor Çitral olayı hakkında kıymetli bilgiler vermektedir.

No. 03-0180-2030-017

1. yarlıq bilä yarkändä oturup këräk şidkäyturğan taşqarqı aymaq, musulman, muñgal-ni yasaydurğan

2. yabudalin yamun(n)iñ alağa amban, qoşunni sārāncam qıladurğan cañcüngä, kábä amban,

3. wañ bāglikkä hāzināçi salih bāgniñ, ābulhāsān-

4. niñ tutqan hātī. biz üçünçi aynıñ törti bādāhşan-ğa yétip yarlıq-nı yétkürdük. sultān-

5. şah-nıñ dégān sözi: méniñ çörä ātrafim maña yéği idi, mén

6. uluğ ézin-ğa albatu bolgāndin béri

7. uluğ ézin han-nıñ kēşiki bilä yégim-nı qorqutup yurtum-nı yéği-ğa aldurmāy ta bu waqt-ğıçā asrap turup-

8. durmén. çitrarnı-ma cañcuñ-ğā hāt tutup uluğ

9. ézin-niñ kēşiki bilä inim şah 'abduqadırnıñ ata babasiniñ yurtı-nı alıp bérıp idim. kişi mal

10. nārsā kérāk inim-niñ yurtı dép olcalap almaş idim. yaḥşi yaman kişi oğurlap tartıp

11. alğan bolsama barmikin, inim-niñ 'ārzi-ni aytıp çitrarnıñ barāsidin mirza 'āndālip-din

12. cañcuñ-ğā hāt tutturup idim. cañcuñ nama'qul körüp iniñ 'abduqadırnı, kişi qarañ-

13. nı çitrardın çıkar, çitrarnı bikar qıl, alğan olca yésiriñ-ni kāynigā yandurup bér, bérmasāñ

14. bizniñ élçi-mizni béri yandur, biz séni çirik atlanıp barıp yéğilağalı baramız, dép, cañcuñ

15. yarlıq qılıp-dur, mén yarkānd, kaşqārniñ bāg-lārigā oḥşaş

16. uluğ ézin-niñ albatusi bolsam, çirik atlanıp kēlmāk-niñ ḥacāti barmu, méni sén yaman qıldıñ,

17. dép ornum-ğa bādāhşan-ğa bölāk kişi qoyay dép-ma qoymamdur, dép, inim-ni kişi qaramnı çitrardın

18. alıp kēlsun, dép mirza şıdıq dégān kişi-sini ibārip çitrarnı bikar qılıp ini-sini, kişi qarasını alıp çıqıp kēldi.

19. çitrardın yaḥşi yaman kişi maña körgüzmäy oğurlap alğanı dép tört yüz qırıq bāş kişi, ikki yüz

20. baş kala, tört yüz otuz iki qoy, éllik baş qazan, yétmiş tört miltıq, baş yüz säksän tört çäkmän

21. ton, tört yüz qırıq baş ötüq, tört yüz qırıq baş iştan köñläk, ikki yüz éllik sällä, çitrardın

22. alğan kişi, mal, närsä këräk şubu ikän dep bérđi. yänä maña tabı' yurt-da çitrarlıqdın kişi, hiç närsä

23. këräk qalması, dep ant içip bérđi. meniñ bilä çitrarğa kirgäli qäländär bäg dëğan kişi-si-ni qoştı

24. fäyzullah bäg dëğan kişi-sini yarkändgä ibärgäli bizgä qoştı. bizma kişi, mal, närsä këräk-ni

25. aldurup çitrar kirdük. Burhaneddin, hoca can-ni érašip çıqqan yarkänd, kaşqarlıq, tağlıq kişidin köñül-lük

26. qançala kişi këtämiz désä billä alıp këtij, dédi. özi-ma häm çarlattı. hiç kişi bizgä körünmädi këtämiz dep.

27. hiç kişi bizniñ qaşımızğa kelmädi. çonlarıma biz ilgäri hocañın balalarını buyan alıp këlgändin keyin neri kabul taräfigä

28. qaçıp tarqap këtıdur.

29. täñri tätküsän-niñ yigirmä säkkizinçi yili törtünçi ay-niñ yigirmä törtidä

Metnin Türkçeye Çevirisi

(1-4) Hazineci Beg Salih ve Ebulhasan'ın; (Yüce Han'ın) yarlığı ile Yarkent'te ikamet edip işleri yürüten, Dış Bölgeleri, Müslüman (ve) Moğolları Yöneten Bakanlığın Bakanına (Aliha Amban'a), Orduyu Düzene Sokan Cangcung ve Kebe Amban Wang Beg'e sunduğu mektup.

(4) Biz 3. Ayın 4. Günü (16.04.1763) Bedahşan'a ulaşıp yarlığı teslim ettik. (4-5) Sultañşah'ın sözlari şunlardır: “Şahsımın etrafındakiler bana düşman olmuştu. (5-8) Şahsımın Yüce Han'a tabii olması (ve) Yüce Han'ın ihsanıyla bu zamana kadar düşmanlarıma korku saldım ve memleketimi düşmanlarımdan korudum. (8-9) Cangcung'a mektup gönderip Yüce Han'ın ihsanıyla Çitrar'ı, (yani) küçük kardeşim Şah Abdülkadir'in atalarının memleketini ele geçirebildim, (Şah Abdülkadir'e) teslim ettim. (9-10) Küçük kardeşimin memleketidir diye (Çitrarlıların) malına ve mülküne el koymadım. (10-11) Kötü adamların çaldığı şeyler de olabilir. (11-12) Çitrar

konusunda küçük kardeşimin arzına kulak verip elçim Mirza Endelib vasıtasıyla Cangcung'a mektup göndermiştim. (12-14) Cangcung kabul etmeyip: 'Küçük kardeşin Abdülkadir'i ve halkını Çitrar'dan geri çek, Çitrar'ı boşalt, Yakaladığın esirleri geri ver. Eğer geri vermezsen bizim elçimizi geri gönder, askerimizi gönderip seninle savaşa gireceğiz' demiş. (14-15) Cangcung böyle ferman buyurmuştur. (15-16) Şahsım, Yarkent (ve) Kaşgar'ın beyleri gibi Yüce Han'ın tebaasıyım. (16) Şahsıma ordu göndermeye lüzum yoktur. (16-17) Şahsıma 'Sen fena iş yaptın, senin yerine Bedehşan'a başkasını geçireceğim' diye bildirse olurdu.". (17-18) (Sultanşah), Mirza Sıdık isimli görevlisini; küçük kardeşini (ve) halkını, Çitrar'dan geri çekip çıkarması için gönderdi. Böylece Çitrar'ı boşalttı, küçük kardeşini (ve) halkını Çitrar'dan çıkardı. (19-22) (Sultanşah) şahsıma bildirmeden kötü insanların Çitrar'dan yağma ettiği şeyler şunlardır diye, 445 kişi, 205 öküz, 432 koyun, 55 kazan, 74 tüfek, 584 entari, 445 ayakkabı, 445 pantolon ve gömlek, 250 sarığı, (bize yani elçilik heyetine) teslim etti. (22-23) (Sultanşah) "Şahsıma tabii olan memlekette Çitrarlı kimse kalmadı, onların da hiçbir şeyi kalmadı" diye yemin verdi. (23-24) Çitrar'a girmek için Kalender isimli görevlisini şahsımın beraberine verdi; Feyzullah Beg isimli görevlisini de Yarkent'e göndermek için bizimle yolladı. (24-25) Biz adamları (ve) eşyaları alıp Çitrar'a girdik. (25-26) (Sultanşah) "Burhaneddin (ve) Hoca Can'ı takip edip bu bölgeye gelen Yarkentli, Kaşgarlı (ve) İlili halktan kaç kişi sizinle dönmek isterse kendinizle beraber götürün" dedi. Kendisi de o adamları araştırdı. (26-27) Hiç kimse bize gelmedi. Biz gelmeden önce (Burhaneddin Hoca'nın tebaası altındaki) Büyük (beg)ler Hoca'nın çocuklarını Kabil'e götürdükten sonra o tarafa kaçıp gitmişler. (30) Qianlong Saltanat Dönemi 28. Yılı'nın 4. Ayının 24. Günü (05.06.1763).

3. Yarkent Banshidachen'i Şincü'nün Pekin'e Göndermek Üzere Hazırladığı "Salih'in Raporunun Mançuca çevirisi ve Şincünün Yaptığı İlave"

Şincü, Salih'in gönderdiği raporu teslim aldıktan sonra, mektubu getiren kimseden olayın detaylarını daha ayrıntılı biçimde soruşturur ve rapora bazı ilaveler yapar. Ayrıca raporu genel olarak Mançuca'ya çevirip 17 Haziran 1763 tarihinde Pekin'e yollar. Burada, Şincü'nün ilavesi ve Raporun Mançuçaya çevirisi verilmiştir.

Yarkent Banshidachen'i Şincü'nün; Bedehşan'a gönderilen elçi Salih'in gelişmeler hakkında tuttuğu raporu (Salih'in raporu eklenmiştir), Qianlong Saltanat Döneminin 28. Senesinin 5. Ayının İlk 8. Günü (Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian vol. 62 2012: 245-248).

s. 245 a. 1. wesimburengge / 2. aha sinju, emin hojo gingguleme / 3. wesimburengge, / 4. donjibume wesimbure jalin, sunja biyai ice nadan de / 5. badakşan de elcin ome genehe gazanaci bek / 6. sali se, cembe dahalame genehe hoise / 7. aisan be takūrafi, ahasi de bithe alibume / 8. benjime isinjiha be, ahasi bithe be muruşeme / 9. ubaliyambufi tuwaci, sali se badakşan de

s. 245 b. 1. isinaha manggi, sultanşa / 2. enduringge ejen -i / 3. abkai horon de geleme, / 4. jiramin kesi be hukşeme, uthai mirza sedik be / 5. citrar de takūrafi, ini deu şabdor g'adar, / 6. fejergi urse be gemu badakşan de amasi / 7. gajiha, onggolo tabcilaha citrar -i niyalma ulha / 8. jaka hacin be baicafi, ini hailandar bek / 9. sebe tucibufi, sali, abulasan -i sasa gaifi / 10. tabcilaha ba na be suwaliyame bolor de / 11. afabume genehe seme arahabi, ahasi muruşeme ubaliyambuha / 12. bithe be gingguleme arafi, sali sei alibuha / 13. hoise hergen -i bithe be suwaliyame gingguleme / 14. ibebuhe, sali se amasi isinjiha manggi, baita be / 15. getukeleme fonjifi, sirame / 16. wesimbureci tulgiyen, ahasi sali sei takūraha hoise

s. 246 a. 1. aisan de, suwe atanggi badakşan de isinaha, / 2. tubade udu inenggi tehe, atanggi jurafi amasi / 3. jihe jergi babe fonjici, alarangge, be yerkiyang ci / 4. jurafi, susai juwe inenggi yabufi, ilan biyai / 5. ice duin de badakşan de isinaha, / 6. badakşan de dehi inenggi tefi, baita be / 7. icihiyame şanggabufi, duin biyai juwan duin de / 8. sali, abulhan, badakşan-i niyalmai sasa / 9. tabojilaha citrar niyalma anggala be gaifi, juwe / 10. inenggi yabufi saijihon sere bade isinafi, / 11. sali se bithe arafi, aisan minde afabufi, / 12. mimbe osi unggihe, sali se badakşan -i / 13. niyalmai sasa bolori de genehe, sali sei / 14. minde alaha gisun, eiten baita be, sultanşa / 15. gemu afabuha songkoi dahame icihiyaha sembi seme / 16. alambi, erei jalin gingguleme / 17. donjibume wesimbuhe. bairengge,

s. 246 b. 1. enduringge ejen genggiyen -i bulekuşereu. / 2. abkai wehiyehe -i orin jakūci aniya ninggun biyai / 3. ice duin de / 4. fulgiyan fi -i pilehe / 5. hese, sain baita, hese wasimbuha sehe / 6. sunja biyai ice jakūn, / 7. muruşeme ubaliyambuha sali sei ahasi de alibuha biyhe emke, / 8. gazanaci bek sali, şarhul -i isigan bek abulasan / 9. aliha amban, wang de aliburengge, donjibume alibure jalin, / 10. sali be, juwe biyai ice juwe de, yerkiyang ci / 11. jurafi ilan biyai ice duin de badakşan de / 12. isinafi, sultanşa de bure bithe be, be inde

s. 247 a. 1. afabuha manggi, sultanşa tuwafi, alarangge, neneme duin / 2. ergi -i urse, gemu mini emgi dain ome bihe, / 3. amala be / 4. amba ejen de uju alibume dahafi, albatu oho ci, / 5. duin ergi-i urse / 6. abkai horon de gelefi, teni gelhun akū necinjirakū / 7. oho, ere udu aniya -i sidende, be gemu

bahafi / 8. cib seme baita akū elhe sain -i banjiha, neneme / 9. sultanša bi / 10. amba ejen -i / 11. abkai horon de ertufi, mini deu šabdor g'adar-i / 11. mafa ama -i werihe fe nukte be dahūbume / 12. gaire de, be umai ceni niyalma ulha, jaka / 13. hacin be tabcilahakū, ere ainci ishunde tabcilame / 14. afandure de, mini fejergi dursuki akū urse / 15. tabcilame gamaha dere seme sultanša bi onggolo

s. 247 b. 1. uthai mirza andalib be takūrafi, jiyanggiyūn de / 2. donjibume alibuha bihe, te jiyanggiyūn umesi fancafi, / 3. mimbe mini deu šabdor g'adar be citrar ci / 4. guribume tucibu, citrar -i ba na, niyalma ulha, jaka / 5. hacin be gemu amasi bu, aika burakū oci, takūraha / 6. elcin sali be uthai amasi unggu, bi couha / 7. gafi dailanambi seme afaume isinjihabi, sultanša bi / 8. gingguleme gūnici, bi serengge, uthai yerkiyang, kasigar / 9. ba -i bek sei adali / 10. amba ejen -i albatu aha, kemuni coohalara be baibumbiu, / 11. mini waka weile be adarame icihiyara babe, gemu / 12. jiyanggiyūn debi seme alafi, sultanša, mirza sedik be / 13. citrar de takūrafi, ini deu šabdor g'adar, fejergi / 14. urse be gemu badakšan de amasi gajih, sultanša / 15. geli fujurulame baicame tucibuhe ini fejergi ursei / 16. hūlhame tabcilaha citrar -i duin tanggū dehi

s. 248 a. 1. sunja anggala niyalma, juwe tanggū sunja ihan / 2. duin tanggū gūsin juwe honin, susai sunja / 3. mucen, nadanju duin da miyoucan, sunja tanggū / 4. jakūnju duin sijigiyan, duin tanggū dehi sunja / 5. juru gūlha, duin tanggū dehi sunja gahari fakūri, / 6. juwe tanggū susai hūsei mahala be, gemu baicame / 7. tucibufi minde afabuha, ereci tulgiyen, ce umai / 8. encu gidame daldaha jaka hacin akū seme sultanša / 9. gashūn de dosika, sultanša i ini hanci / 10. yabure hailandar sere gebungge bek be tucibufi / 11. mimbe adabume, geli paisu'ula sere gebungge niyalma be / 12. elcin obume, ceni tabcilaha citrar ba -i niyalma / 13. ulha, jaka hacin be gemu mende afabuha manggi, be / 14. sasa citrar de dosika, sultanša geli onggolo / 15. buranidun, hojijan sebe dahalara yerkiyang, kasigar, / 16. ili -i jergi ba -i urse, aika cihanggai amasi

s. 248 b. 1. da nukte de marirengge bici, cingkai amasi marikini / 2. seme inu geren de ulhibume selgiyehe, sali be / 3. onggolo buranidun -i geren hehe juse be gaire de, / 4. badakšan de isinjifi, buranidun -i fejergi udu ambakasi / 5. bek be sabuha bihe, te isinjifi fujurulaci, ce / 6. kabul sere bade tenehe sembi, erebe suwaliyame / 7. tucibufi donjibume alibuha.

Mançuca Metnin Türkçe'ye Çevirisi

s. 245 a (1-3) Köleniz Şincu (ve) İmin Hoca; saygıyla sunduğumuz rapor. (4-8) Bedehşan'a gönderdiğimiz elçilik heyetindeki Hazineci Beg Salih (ve) Hasan'ın bize gönderdikleri raporu 5. Ayın 7. Günü teslim aldık. (8-9) Köleniz, (raporu) genel olarak çevirttim (ve) baktım. Salih, Bedehşan'a

s. 245 b (1-4) ulaştıktan sonra Sultanşah, Yüce Han'ın haşmetinden korkup onun lütfunu başı üstünde tutmuş. (4-7) Derhal emri altındaki Mirza Sıdık'ı Çitrar'a gönderip kardeşi Şah Abdülkadir'i bütün tebaası ile Bedehşan'a geri getirtmiş. (7-9) Evvelce Çitrar'dan ganimet aldıkları insanları, hayvanları ve çeşitli ganimetleri araştırıp Kalender isimli görevlisi ile teslim etmiş. (9-11) bunları ve talan ettikleri toprakları teslim etmesi için (Kalender'i) Salih (ve) Ebulhasanlarla beraber Bolor'a yollamış. (11-14) Köleniz, Salih (ve) Ebulhasan'ın raporunun genel çevirisini ve onların Uygurca raporunu ekleyip saygıyla sunuyorum. (14-16) Salih döndükten sonra, (şahsım ondan) gelişme süreçlerini soruşturdum.

s. 246 a. (1-3) Keza Hasan'dan da "Onların ne zaman Bedehşan'a ulaştıklarını, orada kaç gün kaldıklarını, ne zaman döndüklerini" soruşturduğumda, şöyle dedi: (3-5) "Yarkent'ten yola çıkıp elli iki gün yol alıp 3. Ayın İlk 4. Günü (16.04.1763) Bedehşan'a ulaştık. (6-10) Bedehşan'da kırk gün kaldıktan sonra bütün görüşmeleri tamamlayıp, 4. Ayın 14. Günü (26.05.1763) şahsımız Salih ve Ebulhasan Bedehşanlıların Çitrar'dan talan ettikleri insanları, hayvanları ve başka eşyaları alıp iki gün yol alarak Saijihon denen yere geldik. (11-12) Salih mektubu yazıp şahsım Hasan'a verdi ve beni (Yarkent'e) yolladı, (12-13) Salih Bedehşanlılar ile beraber Bolor'a gitti, (13-16) Salih yine bütün işleri emre uygun şekilde halledildiğini bana söyledi.". (16-17) Bu sebepten duyduklarımı saygıyla sunuyorum.

s. 246 b. (1) İmparator tarafından uygun görüldü. (2-4) Qianlong Saltanat Dönemi 6. Ayın İlk 4. Günü (14.07.1763) onaylandı. (5) İmparatorun sözleri şunlardır: "Bu iyi olmuş, bu benim irademdir.". (6-7) Salih'in raporu 5. Ayın 8. Günü genel olarak çevrildi. (8-9) Hazineci Beg Salih'in (ve) Sarıkol'un İşıkağabeg'i Ebulhasan'ın; Aliha Amban'a (ve) Wang'a sunduğumuz rapor. (10-12) (Şahsım) Salih 2. Ayın İlk 2. Günü Yarkent'ten yola çıkıp, 3. Ayın 4. Günü (1763-04-16) Bedahşan'a ulaşım mektubu Sultanşah'a

s. 247 a. (1-2) teslim ettim. Sultanşah mektubu görüp şöyle dedi: "Şahsımın etrafındakiler bana düşman olmuştu. (3-7) Şahsımın, Yüce Han'a tabii olmasıyla Yüce Han'ın ihsanıyla bu zamana kadar düşmanlarıma korku saldım ve memleketimi düşmanlarımdan korudum. (7-8) Şahsım bu birkaç

sene içinde kaygı ve üzüntü duymadım. Refah içinde yaşadım. (8-12) Yüce Han'ın ihsanıyla şahsım Sultaşah; kardeşim Abdülkadir'in babalarından kalan yaylalarını ele geçirmiştim. (12-13) Ancak malına mülküne el koymadım. (13-15) Karşılıklı çatışmalar sırasında şahsımın emri altındaki alçaklar onları yağma etmiş olabilir.

s. 247 b. (1) Şahsım, Mirza Endalib'i (Yarkent'e) göndermiştim. (1-5) Cangcung bunu duyup, çok öfkelenip 'Küçük kardeşin Abdülkadir'i ve halkımı Çitrar'dan geri çek, Çitrar'dan aldığım insanları, hayvanları ve başka ganimetleri geri ver. (5-6) Eğer vermezsen bizim elçimiz Salih'i geri gönder. (6-7) Askerimizi gönderip sana baskın yapacağız' demiş. (7-8) Şahsım Sultaşah övgüyle buna katılıyorum. (8-10) Şahsım, Yarkent (ve) Kaşgar'ın beyleri gibi Yüce Han'ın tebaasıyım. (10-12) Şahsıma ordu göndermeye lüzum yoktur. Şahsım yanlış işler yaptığımda kendimi şahsınız Cangcung'un takdirine bırakıyorum." gibi şeyleri söyledi. (12-14) Sultaşah, Mirza Sıdık isimli görevlisini gönderip kardeşi Şah Abdülkadir ve onun tebaası altındaki halkları Bedehşan'a geri getirtti. (14-16) Sultaşah yine tebaası altındakilerin Çitrar'dan çaldıkları, yağma ettikleri 445

s. 248 a. (1-7) kişi, 205 öküz, 432 koyun, 55 kazan, 74 tüfek, 584 entari, 445 ayakkabı, 445 pantolon ve gömlek, 250 sarığı (bize) teslim etti. (7-9) Sultaşah "Bunlardan başka (Çitrarlılara ait) sakladığımız hiçbir şey de kalmadı" diye yemin verdi. (9-12) Sultaşah; Kalender isimli görevlisini bize yardımcı olması maksadıyla, Feyzullah isimli görevlisini de elçi sıfatıyla ekibimize ekledi. (12-14) Onların Çitrardan talan ettikleri insanları, hayvanları (ve) eşyaları teslim etmek için Çitrar'a beraber girdik. (14-16) Sultaşah "Burhaniddin (ve) Hoca Can'ı takip edip Yarkent, Kaşgar (ve) İli memleketlerinden (bu bölgeye) gelenlerden

s. 248 b. (1-2) dönmek isteyenler varsa beraber götürün" dedi, kendisi de araştırdı. (2-6) Şahsım Salih gelmeden önce Burhaniddin'in eşiyle beraber Bedehşan'da kalan Burhaniddin'in tebaası altındaki büyük Beg'ler Kabil'e gitmişler. (6-7) Bu işi de ekleyip size sunuyorum.

4. Metine İlişkin Açıklamalar

1-2 yarlıq bilä yarkänddä oturup këräk şidkäyturğan taşqarqı aymaq, musulman, muñgal-ni yasaydurğan yabudalin yamun(n)iñ alağa amban kábä amban, wañ bäglik: Buradaki Mançuca çeviride sadece aliha amban ifadesi bulunmaktadır. Mançuca resmi belgelerin başında Yarkent'teki yetkilileri kastetmek için genelde *tulergi golo be dasara jurgan i aliha amban i gūsa be kadalara amban šincu hebei amban*

turfan i giyün wang “Dış bölgeleri idare eden bakanlığın başkanı, orduyu idare eden Amban Şincu, Kebe Amban Turfan Junwang” ifadelerine (Qianlong chao Manwen jixindang yibian Vol. 3: 568) rastlıyoruz. Bu biçim Mançuca resmi belgelerde formül haline gelmiştir. Metnimizde bu ifadenin karşılığı olarak Uygurca *yarlıq bilä yarkänddä olturup këräk şidkäyturğan taşqarqı aymaq, musulman, muñgal-ni yasaydurğan yabudalin yamun(n)iñ alaħa amban kábä amban, wañ bæglik* biçimini görmekteyiz. Bu ifadedeki *yarlıq bilä yarkänddä olturup këräk şidkäyturğan taşqarqı aymaq, musulman, muñgal-ni yasaydurğan yabudalin yamun(n)iñ alaħa amban* Şincu'yu ve *kábä amban, wañ bæglik* ise İmin Hoca'yı göstermektedir.

1-2 taşqarqı aymaq, musulman, muñgal-ni yasaydurğan yabudalin yamun(n)iñ alaħa amban: *WT*'de (1957: 315) Man. *aliha amban* unvanı; Çince *shangshu*'ya 尚書, Uyg. *özürlägän amban*'a karşılık gelmektedir. Burada kastedilen edilen şahıs 04.09.1760–02.05.1763 tarihleri arasında Yarkent'te Bانشidachen olarak görevde bulununan Şincu (? ~1768)'dur. Qing zamanında Kaşgar, Aksu, Yarkent ve Hoten gibi büyük şehirlerde *Bانشidachen* olarak adlandırılan Mançu yetkilileri vardı. *Bانشidachen* genelde bölgedeki Hakimbeg gibi yerel idarecilerin üzerinde yönetim, denetim gibi işlerden sorumluydu. Bانشidachen görevinde olanlara, genellikle başkent Pekin'deki herhangi bir bakanlığın başkanı (Man. *Aliha Amban*, Çince *shangshu*) rütbesi veriliyordu. Şincu'ya Pekin'deki *Lifanyuan*'ın 理藩院 bakanlık rütbesi verilmiştir. *Lifanyuan*; Qing döneminde Moğol, Uygur, Tibet bölgelerini yönetmek için tesis edilen bakanlıktır. Bakanlığın adı *WT*'de (1957: 2782) şöyle geçmektedir: Mo. *yadayadu mongyul-un törü-yi jasaqu yabudal-un yamun*, Man. *tulergi golo be dasara jurgan*, Uyg. *taladaqı yurt-ni yasaydurğan zuryan* (Uyg. 2). *İH* (İmin Hoca'nın Biyografisi Ankara Etnografya Müzesinde EM 13138 numarada kayıtlıdır) adlı metinde *taşqarqı aymaqni yasaydurğan jurğan* (Uyg. 3) / *taşqarqı buljuñni yasaydurğan jurğan* (Uyg. 4) olarak çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır (Brophy 2016: 270). Metnimizde ise bu terimin diğer bir biçimine raslamaktayız: *taşqarqı aymaq, musulman, muñgal-ni yasaydurğan yabudalin yamun* “Dış Bölgeleri, Müslüman (ve) Moğolları Yöneten Bakanlık” (Uyg.1). Bu çeviri terimin Moğolca biçimiyle daha yakınlık göstermektedir. Keza, *yubudalun* kelimesi başka metinlerin hiçbirinde görülmezken, metnimizde doğrudan *yubudalun* olarak Moğolca biçimiyle kullanılmıştır, *yubudalun* Moğolca *yabudal* “iş, eylem; durum” kelimesinin genitif durumu almış biçimidir.

	Dış Bölge(leri)	Müslüman	Moğol'un	Kanunu	Yöneten	İşlerin	Bakanlık
Man.	tulergi golo be				dasara		jurgan
Tib.	phyi'i		sog-po'i	khirms			grwa
Mo.	γadaγadu		mongγul-un	törü-yi	jasaqu	yabudal-un	yamun
Uyg.1	taşqarqı aymaq	musulman	muñgal-ni		yasayduğan	yabu dalin	yamun
Uyg.2	taladaqı yurt-ni				yasayduğan		zurğan
Uyg.3	taşqarqı aymaqnı				yasayduğan		jurgan
Uyg.4	taşqarqı buljuñni				yasayduğan		jurgan

“dış bölge” anlamındaki kelime Uygurca metinlerde üç farklı biçimde görülmektedir: *taşqarqı aymaq/ taladaqı yurt/ taşqarqı buljuñ. aymaq* kelimesi Mo. *ayımaq* “kabile, boy”dan gelmektedir (Rybatzki 2013: 513-514). Uyg. *tala* “dış, dışarı” kelimesi de Mo. *tal-a* “bozkır, ova”dan ödünçlemedir. Brophy (2016: 220) *buljuñ*'un Mo. *muji* “il, bölge”den geldiğini ileri sürmektedir. İki kelime anlam açısından uyuyor, söz başı *b-/m-* nöbetleşmesi de bu teoriyi destekliyor; fakat Uygurca metinde açık şekilde *buljuñ* biçiminde geçen kelime hece sonunda gelen *-l* ve *-ŋ* sesleri neden ortaya çıkıyor sorusunu yanıtlamak zor gibi görünüyor. Mo. *muji* kelimesi *WT*'de (1957: 2715) geçmektedir ve burada Uygurca karşılığı yurt'dur; aynı kaynaktan (1957: 1311) Mo. *bulcing miq-a* “bacak ve kol adalesi”ne karşılık olarak *buljuñ göş* kelimesini görmekteyiz. Modern Uygurcada da yaşamakta olan *buljuñ* kelimesi Moğolcadan ödünçlemedir. *yasa-* fiili *WT*'de birkaç çeşit anlamda görülmektedir: 1. yapmak: Uyg. *yasap tüzäydu* “yapıp düzeltiyor”, Çin. *gaizheng* 改正, Man. *tuwamgiyambi*, Mo. *jalarayulumui* (1957: 1854); Uyg. *yasagan yol* “yapılan yol”, Çin. *yudao* 御道, Man. *dasaha jugün*, Mo. *jasamal jam*; 2. zulmetmek: Uyg. *kücläp yasaduğanıñ basaduğanıñ qısmı* “şiddet, zulüm ve bastırılmanın bölümü”, Çin. *qianglinglei* 强凌类, Man. *ethušere gidaşara hacin*, Mon. *küçürkekü darulaqu jüil* (1957: 2347); 3. düzeltmek: Uyg. *yasaydu*, Çin. *gaizheng* 改正, Man. *dasambi*, Mo. *jasamui*; 4. (hastalık) iyileşmek: Uyg. *yasaydu*, Çin. *yizhi* 醫治, Man. *dasambi*, Mo. *jasamui* (1957: 2671); 5. avlamada kendi yerini merkezde yapmak: Uyg. *yasaydu*; Çin. *zhengwei* 整圍; Man. *dasambi*, Mo. *jasamui* (1957: 1008); 6. toparlamak, düzenlemek: Uyg. *yasaydu*; Çin. *shoushi* 收拾; Man. *dasatambi*, Mo. *jasajayamui* (1957: 3348); 7. yönetmek: Uyg. *yasaydu*; Çin. *zhi* 治, Man. *dasambi*, Mo. *jasamui* (1957: 414). Uyg. *yasa-* fiili çok eskiden Moğolcadan geçen bir kelimedir ancak Harezmi Türkçesi ve Çağatayca metinlerde “düzenlemek, oluşturmak, yapmak; sevk etmek,

tertip ve tanzim etmek; düzeltmek” (1957: 233) anlamına gelmektedir. *yasa-* fiilinin *WT*'de görülen bu çeşitli anlamları kelimenin Moğolca anlamıyla daha yakın görünmektedir, karşılaştırın: *ĵasa-* “onarmak, tamir etmek; düzenlemek, düzeltmeler yapmak; yaşamak; yapmak; süslemek, donatmak; tedavi etmek; yönetmek” (Meng-Han Cidian 1999: 1315c). Günümüz Uygurcasında *yasa-* fiilinin *WT*'de görülen yedi çeşit anlamından sadece birinci ve ikinci anlamı korunmakta ise de metnimizde son anlamı “yönetmek” biçiminde görülmektedir.

1-2 yarkänddä oturup këräk űidkayturġan ... amban: Çince *Zhu Yeerqiang Banshidachen*'e 驻叶尔羌办事大臣 denk gelen bu unvan sadece metnimizde geçmektedir (Uyg. 1), bu ifadenin fiil biçimi *İH*'de (Uyg. 2) (Brophy 2016: 42) karşımıza çıkmaktadır:

	Yarkent'in	yerinde	mesken edip	iş	halleden	bakan
Man .	Yerkiyang ni	Bade	tefi baita		icihiyara	amban
Mo.	Yérkiyang-un	ġajar-tur	sayuġu	kereg	sidkeġci	sayid
Uyg. 1	Yarkänddä		oturup	këräk	űidkayturġan	amban
Uyg. 2	Yärkandniš	Yeridä	oturup	iş	űidkä-	

Görüldüğü gibi metnimizde Mo. *ġajar-tur* kelimesi çevirilmemiştir ancak Uyg. *këräk*, *űidkä-* kelimeleri Moğolcadan ödünç alınmıştır, Mo. *kereg* “şey, nesne, madde, olay, mesele, konu; dava; uygulama” ←Eski Türkçe *kärgäk* “gerek, gerekli” yine burada karşılaştığımız “iş, olay” anlamındaki *kereg* kelimesi Moğolcadan geri ödünçlemedir, Modern Uygurcada “iş” anlamındaki *kërek* kelimesi sadece belirli durumlarda karşımıza çıkmaktadır mesela *këräkkä kälmaq* “işe yaramak”, ancak 18. yüzyıl Uygurcasında çok sık karşımıza çıkmaktadır: *mähräm niyazniš këräkidä ġizmät qılġan üçün* “Mehrem ve Niyaz olayında hizmetim olduğu için” (No. 3019-031); *bu këräkkä duġar bolup* “bu olaya rastgelip” (No. 3092-009); *här qaydaġ këräkni yinçikälik bilä särhesab barıp* “bütün olayları tüm yönleriyle araştırıp” (No. 3092-009); *baűta këräk çiqarġan yaçi* “ilk önce olay çıkartan Yaçi'dir” (No. 3211-049). *űidkä-* fiili ise Mo. *űiidke-* “karara varmak, kararlaştırmak, sonuca ulaştırmak, kesinleştirmek; yargılamak; yargıya çıkarmak, mahkemeye vermek; suçlamak, cezalandırmak”tan gelmektedir.

2 qoűunni säräncam qladurġan caűcünġä: Bu ifade “Orduyu Düzene Sokan Cangcung (Komutan)”, burada da yine aynı kişiyi yani űincu'yu kastetmektedir. Bu ifade Çin. *dutong* 都统, Man. *ġüsa be*

kadalara amban, Mo. *qosiyun-i jakiruyçi sayid*'a karşılık gelmektedir. Bu ifade metnimizde (Uyg. 1), *WT*'de (Uyg. 2) (1957: 319) ve *İH*'de (Uyg. 3) (Brophy 2016: 268) farklı üç biçimde karşımıza çıkar.

	Ordu'yu	idare eden/düzene sokan	bakan
Man.	<i>gūsa be</i>	<i>kadalara</i>	<i>amban</i>
Mo.	<i>qosiyun-i</i>	<i>jakiruyçi</i>	<i>sayid</i>
Uyg. 1	<i>qoşunni</i>	<i>sārāncam qıladurğan</i>	<i>cañcün</i>
Uyg. 2	<i>'älämni</i>	<i>bilädurğan</i>	<i>amban</i>
Uyg. 3	<i>guzani</i>	<i>başlaydurğan</i>	<i>amban</i>

WT'de Man. *gūsa*, Mo. *qosiyun*'a karşılık olarak Uygurca Arapçadan ödünçlenen *'äläm* “tuğ, sancak” verilmiştir. Mançuların askeri teşkilatının temel çerçevesinde sancak beyleri sancağın renklerine göre ayrılmıştır. “Sancak” sistemi 17. yüzyılın başlarında Nurhaç tarafından kurulmuştur, Mançucada *gūsa* terimi “sancak” olarak adlandırılan büyük bir askeri oluşumu, *tu* (Mo. *tuy*) ise “sancak” olarak bilinen bir bayrağı ifade eder, ancak Çince’de *qi* 旗 karakteri her iki anlam için de kullanılır. Uyg. 3’te Mançucadan ödünçlenen *guza*, Uyg. 2’de ise Arapçadan ödünçlenen *'äläm*, Uyg. 1’de ise Moğolcadan ödünçlenen *qoşun* “savaş kümesi, bir kabile grubunun sağlayabileceği kadar asker; bazen ilgili gereksinimlere göre uyarlanmış, değişen güçte ordu tümeni; daha sonra: ordu, asker” ← Mo. *qoşun* “başlangıçta ‘burun, gaga, uç’, sonra ‘öncü kıtaları’, daha sonra ‘askeri birlik’, en son ‘sancak (idari birim)’ anlamını kazanmıştır” (TMEN I, 406-440) kelimesi kullanılmaktadır. *WT*'de (1957: 2164) “idare etmek” anlamındaki Man. *kaldarambi*, Mo. *jakiramui*'a denk olarak Uyg. *başlaydu* verilmektedir. Metnimizde ise *sārāncam* ← Fars. *serencām* “son, nihayet, akıbet; sonunda; kader; huzur, iş huzuru” kelimesi kullanılmaktadır, *serencam* kelimesi bugünkü Uygurcada da *sārāmcan* “düzenli, donatımlı” anlamını muhafaza ederek yaşamaktadır.

2-3 kábä amban wañ bāglik: Bu ifade, Turfanlı İmin Wang’ı (1694-1777) göstermektedir. Danışmanlık Yapan General anlamındaki *kábä amban* unvanı Mançuca *hebei amban*'dan gelmektedir. Mançuca *amban* kelimesi Modern Uygurcada *ambal* biçiminde görülse de, bu döneme ait Uygurca yazmalarda genelde *amban* olarak görülmektedir. Çince karşılığı *canzandachen*'dir 參贊大臣, *WT*'de (1957: 318) Uygurca *mäslähätñiñ amban* olarak çevrilmiştir. *Kábä Amban*, Altışehir’de daha sonraki yıllarda en büyük rütbeyle sahip olan memur haline gelmiştir. Ancak 1760’lı yılların başlarında Qing Hanedanı’nın idari sistemi

Altışehir'de henüz oturmadığı için Kaşgar'da ve Yarkent'te birer tane *Kebe Amban* tesis edilmiştir ve yetkisi *Banshidachen* ile paylaştırılmıştır. 1761-1764 yılları arasında İmin Hoca Yarkent'te *Kebe Amban* olarak görevlendirilmiştir.

3 hâzinâçi salih bæg: Çince kaynaklara göre, Qing dönemindeki *hâzinâçi bæg* “hazineci”, “toprak, para ve tahıl ambarından sorumlu olan görevli”, “tahıl ambarlarının sorumlusu”, “vergi toplama işinden sorumlu olan görevli” olarak tanımlanmaktadır (Saguchi 1984: 130). Yine Çince kaynaklardan Yarkent'in Hazineci Beg'i Salih'in 29 Mart 1760 tarihinde Uçturfan'ın eski Hakimbegi Hocası hakkında şikâyetinde bulunduğunu, Salih'in önceden Hocası'nın emri altında olduğunu yani Uçturfanlı olduğunu biliyoruz. Yarkent gibi büyük şehirlerin Hazineci Beg'i 5. derecedeki rütbede olurdu (Saguchi 1984: 187).

3 äbulhäsän: Mançuca belgede *şarhul -i isigan bek abulasan* “Sarıkol'un işikağabeg'i Ebulhasan” olarak geçmektedir. 18. yüzyıl Uygurca metinlerinde *Sarıkol* ya da *Serikkol* olarak geçen bu yer adı bugünkü Taşkorgan Tacik Özerk İlçesi'ni göstermektedir. Bu yer adı Mançuca'da *şarhul* ya da *serek gool* olarak yazılmaktadır, sonraki biçimi daha çok “sarı nehir” anlamındaki etimolojiye dayanmaktadır (Wuyunbilige, Zhang Kang 2022: 49). *Sarıkol* ya da *Serikkol* yer adı *sarı/serik* “sarı” ve *kol* kelimelerinden oluşmaktadır, *kol* kelimesi *Dîvânu Lugâti't-Türk*'de kol “dağın tepesinden aşağıda ve vadinin dibinden yukarıda olan yer” (Kaçalın 2023: 380a) olarak geçmektedir. Qing kuvvetleri Sarıkol bölgesine geldiklerinde,

招撫沙爾呼勒等回人。今據送到回人阿布勒海森，布魯特阿勒塔什告稱，我等沙爾呼勒，原有五百戶，交納葉爾羌金五十兩，今僅存一百十餘戶，四百余人，頭目穆喇特伯克已查明戶口、田土數目，特來求見等語。

“Sarıkol'daki Müslümanlar teskin edildi. Bugün Müslüman Ebulhasan (ve) Burutlardan Altabiş şöyle dediler: Bizim Sarıkol'da eskiden beş yüz hane vardı, Yarkent'e elli gümüş vergi verilirdi. Şu an yüz on hane, dört yüzden fazla nüfus vardır. (Bölgenin) Reisi Muratbeg, ‘ahali ve tarlaların sayısını tespit ettikten sonra huzurunuzda geldik.’ dedi.” (Pingding Zhungeer Fanglue, Vol. 77). Qing yetkilileri Muratbeg'i Sarıkol'un Reisi (*shouguan shi boke* 首管事伯克) ya da 5. derecedeki Hakimbeg'i, Ebulhasan'ı ise onun yardımcısı olarak 6. derecedeki İşikağabeg olarak görevlendirmiştir (Chen Zhu: 307).

Mançuca metnimizde geçen *hoise Aisan* “Müslüman Hasan”, *şarhul -i isigan bek abulasan* “Sarıkol'un İşikağabeg'i Ebulhasan” ve yukarıdaki kaynaktan geçen *huiren a-bu-le-hai-sen* 回人阿布勒海森 “Müslüman

Ebulhasan” aynı kişidir. Burada bahsi geçen *hoise* ya da *huiren* ise Müslüman anlamındadır ve Sarıkol bölgesinde yaşayan Tacikleri göstermektedir. Bugün de Taşkorgan ilçesinde, yani eski adıyla Sarıkol’da ikamet eden Taciklerin büyük kısmının kendi ana dili olan Tacikçenin yanı sıra Uygurcaya da hâkim oldukları gibi, o dönemde de bölgedeki Tacikler hem Tacik hem Uygur dillerine hâkimlerdi. Bu sebepten ötürü Qing Hanedanı’nın Pamir Bölgesi ile olan ilişkilerinde Taciklerin çevirmenlik görevini üstlendiğini düşünebiliriz, aynı şekilde Bedeşan’a gönderilen elçilik heyetinde bulunup Taciklerden olan Ebulhasan’ın da çevirmenlik vazifesinde bulunduğunu düşünebiliriz.

4 Mançuca metinde *salı be, juwe biyai ice juwe de, yerkiyang ci* “Salih 2. Ayın İlk 2. Günü Yarkent’ten yola çıkıp” ifadesi eklenmiştir.

7 ta bu waqt-ğicä: Man. *ere udu aniya -i sidende* “bu bir kaç sene içinde”.

8 cañcuñ-ğä hät tutup: Mançuca metinde bu ifadenin karşılığı bulunmamaktadır.

10 inim-niñ yurtı dép: Sultanşah’ın kendisini savunup Çitrar’ı yağmalamasının sebebi olarak gösterdiği bu detay Mançuca metinde kısaltılmıştır.

10 olcalap almap idim: *-Xp idi-* biçimi Modern Uygurcanın güney ağızlarında kullanılmakta olup, birleşik cümlelerde sıkça tesadüf edilir. Genelde bu cümle tipinde baş cümlede dile getirilen eylem, ikinci cümlede inkâr edilir, ya da konuşmacının baş cümledeki eyleme olan hayranlığını ifade eder. Burada da baş cümlede eylem inkâr biçimindedir: *olcalap almap idim* “ben yağma etmemiştim”, ikinci cümlede ise bunun karşılığı *yağşı yaman kişi oğurlap tartıp alğan bolsama barmikin* “kötü insanların çaldığı şeyler de olabilir.” gelmektedir.

10-11 yağşı yaman kişi oğurlap tartıp alğan bolsama barmikin: “Kötü insanların çaldığı, yağmaladığı şeyler de olabilir.”. Bu ifade Mançuca metinde şöyle kayıtlıdır: *ere ainci ishunde tabcilame afandure de, mini fejergı dursuki akū urse tabcilame gamaha dere seme* “Karşılıklı çatışma sırasında şahsımın emri altındaki alçaklar onları yağma etmiş olabilir.”.

11 inim-niñ ‘ärzi-ni aytıp çitrarnıñ baräsidin: bu ifade Mançuçaya çevirilmemiştir.

12 cañcuñ nama‘qul körüp: “Cangcung doğru bulmayıp” bu ifadenin Mançuca karşılığı *te jiyanggiyün umesi fancafi* “Cangcung çok öfkenlenip”tir.

13 alğan olca yésiriñ-ni käynigä yandurup bér: “Aldığın esirleri geri ver.” Bu cumlenin Mançuca karşılığı *citrar -i ba na, niyalma ulha, jaka hacin be gemu amasi bu* “Çitrar’dan aldığın insanları, hayvanları ve başka ganimetleri geri ver.” şeklindedir. *WT*’de (1957: 1180, 932) *Mo. olja*, Man. *olji* kelimesine karşılık olarak Uyg. *yesir* verilmektedir. Buradan *olca yésir* ikilemesinin eşanlamlı iki kelimedenden oluştuğunu görmekteyiz. İkileme *olca yesir* “esir”i Uçturfanlı Hocası’ya ait bir yazmada (No. 074-0691) şöyle tesadüf etmekteyiz: *balaları olca yesir bolup kétkenni* “çocuklarının esir olduğunu”. Metnimizin yazarı olan Salih de Uçturfanlıdır, ikilemeye başka arşiv belgelerinde rastlanmadığına göre, bu ikilemenin Uçturfan ağzına özgü olduğunu söyleyebiliriz. Günümüz Uygurcasında *yésir*, ikileme *yétim yésir* “öksüz, yetim”in içinde görülür.

16 uluğ ézin: “Yüce efendi” anlamındaki kelimenin Mançuca metindeki karşılığı *amba ejen*’dir. Qing dönemi kaynaklarında ise Qianlong için kullanılmıştır. Oyrot Moğolcasında -j- sesi -z-’ye dönüşür, *ejen* genelde *ezen* olarak telaffuz edilir, bu da kelimenin Uygurcaya Oyrot Moğolcasından geçtiğini kanıtlamaktadır.

16-17 méni sén yaman qılduñ, dép ornum-ğa bädähşan-ğa böläk kişi qoyay dép-ma qoymamdur: “Şahsıma ‘sen fena iş yaptın, senin yerine Bedehşan’a başkasını geçireceğim’ diye bildirse olurdu.” tümcesi Mançucaya *mini waka weile be adarame icihiyara babe, gemu jiyanggiyün debi seme alaflı* “Şahsım yanlış işler yaptığında kendimi sizin takdirinize bırakıyorum.” olarak çevirilmiştir.

25 tağlıq: Mançuca metinde bu kelimeye karşılık olarak *ili-i jergi* “İlili”yi bulmaktayız. Qing Hanedanı döneminde İli Nehri vadisinde Tağlıq olarak adlandırılan bir topluluk vardı. Onlar bugünkü Qorğas İlçesindeki Mazar Köyünü ve Çapçal İlçesindeki Kaynuk Köyünü mesken tutmuşlardı. *Tuğluğ Temur Han Türbesi Tezkiresi* isimli el yazmadaki bilgilere göre, Qing ordusu bu topraklara geldikten sonra Qorğas Mazar civarındaki 500 haneli Tağlıqların 100 hanesi Gulca şehri içlerine göç ettirilmiş, 200 hanesi Gulca ilçesi civarına göç ettirilmişti (Yünüscan Eli 2015: 166). *Tağlıq* terimine 18. yüzyılda Kaşgar’da yazılmış Tezkire-i ‘Ezizan isimli kaynakta da rastlamaktayız: *läşkəri kuhistani yä ‘n tağlıq vä qalmaq vä qırğız érdi* “Ordusu; Tağlıqlar, Kalmaklar ve Kırgızlardan oluşuyordu” (D 126: 114b), *čäraki qalmaq qırğız tağlıq yärlük bolup ādam hädsiz tolaki härbiri ilğanıp yétip kälgän* “Kalmak, Kırgız, Tağlıq (ve) Yerliklerden oluşan çok kalabalık askerlerin hepsi seçkin (asker)di.” (D 126: 166b). Brophy (2021: 173, 213), buradaki *Tağlıq* kelimesini *mountain men* olarak çevirir. 1772 senesinde yazılmış *Xinjiang Huibu Zhi* 新疆回部志 isimli eserde *Tağlıq* toplum adı için 伯德爾格 (貿易人也), 塔里雅沁 (種地人也), 烏沙克 (勇戰人也) 等三種塔哈裡克 (回

人以此三種人謂之塔哈裡克) “üç çeşit *Tağlıq*; *Bederge* ‘tüccarlar’, *Tariaçin* ‘çiftçiler’, *Uşaklar* ‘cenkçi’lerden oluşur, Uygurlar bu üç çeşit insana *Tağlıq* demektedir” (Suerde 1968: 31) ifadesi vardır. Buna göre, *Tağlıq* biçiminde adlandırılan topluluk adı “İlili” biçiminde çevrilmesi uygun olacaktır, çünkü “*Tağlıqlar*” İli’de yaşayan tüccar, çiftçi ve asker olarak hayatlarını sürdüren Uygurlardı, metnimizde bu terimin Mançucaya *ili -i jergi* şeklinde çevrilmiş olması da bunu desteklemektedir.

25 köñül-lük kişi: Mançuca metinde *cihanggai* “istemli” olarak çevrilmiştir. *köñüllük* kelimesi *WT*’de birkaç değişik anlamda kullanılmaktadır: 1. “düşünce sahibi” Çin. *youshijian* 有识见, Man. *güningga*, Mo. *sanayatai* (1957: 1389); 2. “istemli” Çin. *qingyuan* 请愿, Man. *cihangga*, Mo. *duratai* (1957: 1710); 3. “eğlenceli”, Uyg. *asmannıñ köñüllük küni*, Çin. *tianyuanri* 天願日, Man. *abkai buyecukengge inenggi*, Mo. *tngrı-yin tayalal-du edür* (1957: 119). Metnimizde ise kelimenin ikinci anlamı kullanılmıştır.

29 täñri tätküksän: Qianlong’un Saltanat Dönemi’nin adıdır, Man. *Abkai Wehiyehe* “Tanrının destek verdiği (Han)”, Mo. *tngrı-yin tedkügsen*. Görüldüğü gibi bu terim Uygurcaya Moğolcadan ses çevirisi olarak yapılmıştır.

Sonuç

Makalemize konu olan elçilik raporunun orijinal Uygurcası ile genel olarak çevirilen Mançucası arasında yapılan karşılaştırma sonucunda, metnin kelime kelimesine değil, özgür biçimde Mançucaya çevrildiğini, çeviri sırasında orijinal metne bağlı kalınmadığı anlaşılmıştır.

Mançuca metinde kayıtlı olduğu üzere Bedehşan-Çitral meselesinin çözüme kavuşturulduğu sırada elçilik heyetinin başındaki Salih, esirler ve ganimetleri Çitrallılara geri vermek için Bedehşanlılar ile Çitral’a gider. Ebulhasan ise Salih’in verdiği mektubu alıp Yarkent’e döner. Metin Mançucaya çevrilirken Ebulhasan’ın ilave ettiği bilgilere de yer verilmiştir, bazı cümleler ise orijinal metinden farklı biçimde yeniden düzenlemiştir, bu da Şincu tarafından üç kere vurgulanan *muşeme ubaliyam*- “genel çevir-”in sonucudur.

Metnimizde Moğolcanın yoğun tesirini görmekteyiz. Bunu ise Cungarlar döneminden beri devam eden Moğolcanın Uygur resmi yazışma geleneğine olan etkisiyle açıklayabiliriz. Bir sayfalık kısa metnimizde kişi adları, yer adları ve kavim adlarını hesaba katmazsak toplam 141 kelime kullanılmıştır. Bu kelimelerin içinde en çok Moğolca kelimeler alıntılanmıştır. Bu kısa belgede Moğolca şu alıntılar vardır: *albatu*, *asra*-, *aymaq*, *ézin*, *kéräk*, *kéşik*, *olca*, *olca*-, *qoşun*, *şidkä*-, *tätküsän*, *yabudalin*, *yasa*- (toplam 13 kelime); bundan başka unvanlarda doğrudan Mançucadan

ödüncülenen şu kelimeler görülmektedir: *alaḥa*, *kābā* (toplam 2 kelime); unvan ve özel adlarda Çince alıntılara rastlanmaktadır ki bunlar da Mançuca ya da Moğolcanın aracılığıyla alıntılanmıştır: *waŋ*, *caŋcuŋ*, *yamun* (toplam 3 kelime); Arapça kökenli '*ärz*, *ätraf*, *ḥät*, *ḥäzinä*, *ḥacät*, *tabi*', *täräf* (toplam 7 kelime) ve Farsça kökenli *häm*, *hiç*, *nama* '*qul*, *säräncam* (toplam 4 kelime) bulunmaktadır, diğer kelimelerin (toplam 112 kelime) ise hepsi Uygurcaya özgüdür.

Kısaltmalar

Çin.: Çince

İH: İmin Hoca'nın Biyografisi

D 126: S.t. Petersburg'daki Doğu Çalışmaları Enstitüsünde D. 126 numurada korunmakta olan *Täzkirä-i Äzizan* el yazması

Man.: Mançuca

Moğ.: Moğolca

s.: sayfa

TMEN: Doerfer (1963)

Uyg.: Uygurca

WT: Wutiqingwenjian

Kaynaklar

An Shuangcheng 安双城 (1993). *Man-Han Da Cidian* 滿漢大辭典. Shenyang: Liaoning Minzu Chubanshe.

Brophy, David (2014). High Asia and the High Qing: Persian Letters in the Beijing Archives. In *No Tapping around Philology: A Festschrift for Wheeler McIntosh Thackston Jr.'s 70th Birthday*, edited by Alireza Korangy and Daniel J. Sheffield. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 325–67.

Brophy, David (2016). The Life of Emin Khoja A Qing Exemplary Biography in Turkic Translation. in *The Origins of Qing Xinjiang: A Set of Historical Sources on Turfan*, TIAS Central Eurasian Research Series No. 12, 2016, Tokyo: TOKYO PRESS Co., LTD. Shinjuku.

Brophy, D., Kashghari, M. (2021). In Remembrance of the Saints: The Rise and Fall of an Inner Asian Sufi Dynasty. Columbia: Columbia University Press.

- Chen Zhu 陳柱 (2017). *Qingchao Quanli Zai Xi Tianshan Diqū De Tuijin* 清朝權利在西天山地區的推進. Zhongguo Renmin Daxue, Guoxueyuan, Yayimlanmamış Doktora Tezi, Beijing.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Doerfer, Gerhard (1963): Türkische und mongolische Elemente im neupersischen Band I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ma Zimu 馬子木(2019), *Jinglue Xibei: Badakeshan yu Qianlong Zhongqi de Zhongya Waijiao* 巴達克山與乾隆中期的中亞外交. Shanghai: Shanghai Guji Chubanshe.
- Mâhmud El-Kâşgarî (2023). *Dîvânü Lugâti 't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*. Çeviren: Mustafa S. Kaçalın, Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Muhammad Şadiq Kashghari (2021). *In Remembrance of the Saints: The Rise and Fall of an Inner Asian Sufi Dynasty*, translated by David Brophy, Columbia: Columbia University Press.
- Neimenggu Daxue Mengguxue Yanjiuyuan Menggu Yuwen Yanjiusuo bian (1999). *Meng-Han Cidian* 蒙漢詞典. Huhehaote: Neimenggu Daxue Chubanshe.
- Rybatzki, Volker (2013): Some Mongolic Words in Özbek (I): Words Beginning with a-, â-, e-, b-, p-, d-, t-. in *Yalım Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, ss. 511-532.
- Suerde 蘇爾德(1968). *Xinjiang Huibu Zhi* 新疆回部志. Taibei: Chengwen Chubanshe.
- Toru, Saguchi 佐口透(1983). *18-19 Shiji Xinjiang Shehui Shi Yanjiu* 18-19世紀新疆社會史研究. Çeviren: Ling Songchun 凌頌純. Wulumuqi: Xinjiang Renmin Chubanshe.
- Wuyun Bilige, Zhang Kang 烏雲畢力格, 張閔(2022). *Xiyu Tongwen Zhi Zhengli yu Yanjiu* 《西域同文志》整理與研究. Shanghai: Shanghai Guji Chubanshe.
- Yünüscan Eli (2015). Chahetai Wen de Talanqi Wenshu “Tuheilu Tiemuer Mazha Zhi” Kaoshi 察合台文的塔蘭奇文書——《禿黑魯帖木兒麻紮志》考釋. in *Xibei Minzu Yanjiu* 西北民族研究 2015(03), pp. 159-166.

- Zhongguo Diyi Lishi Danganguan & Zhongguo Bianjiang Shidi Yanjiu 中國 Zhongxin 第一歷史檔案館 & 中國邊疆史地研究中心 (Eds.) (2012). *Qingdai Xinjiang Manwen Dangan Huibian* 清代新疆滿文檔案匯編. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe.
- Zhongguo Diyi Lishi Danganguan (2011). *Qianlong Chao Manwen Jixindang Yi* 乾隆朝滿文寄信檔譯. Changsha: Yuelu Shushe